

Г. П. ТИМЧЕНКО,
кандидат юридичних наук

ПРИНЦИПИ СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізуються основні підходи до поняття «принцип судочинства». Виявлені загальні та специфічні ознаки принципів судочинства.

Ключові слова: принцип, ідея, положення, засада, процесуальна форма, цілі та завдання, змагальне судочинство.

В статье анализируются основные подходы к понятию «принцип судопроизводства». Выявлены общие и специфические признаки принципов судопроизводства.

Ключевые слова: принцип, идея, положение, начало, процессуальная форма, цели и задачи, состязательное судопроизводство.

The main approaches to the notion of «legal proceedings principle» are analyzed in the article. The general and specific features of legal proceedings principles have been revealed.

Key words: principle, idea, provision, source, procedural form, goals and purposes, trial proceeding.

Процесуальні науки в підході до принципів права, як правило, повторюють той шлях, котрий пройшла загальнотеоретична наука про державу і право, і ті помилки, що пов'язані з ним. При цьому навіть з урахуванням кількості проведених досліджень до цих пір не сформульовані чіткі і зрозумілі ознаки процесуальних принципів. Вчені-процесуалісти, слідом за теоретиками права, при дослідженні поняття «принцип» часто вдаються до використання таких категорій як «засада», «основа», «ідея», «положення».

Наприклад, С. Н. Абрамов, котрий був одним з перших у науці цивільного процесуального права, хто поставив питання про сутність його принципів, робив акцент на переломленні загальнотеоретичного поняття «принцип права», вказуючи, що ці принципи як засади визначають весь устрій процесу в цілому і всю систему процесуальних дій та відносин відповідно до завдань правосуддя.

В сучасній процесуальній літературі продовжують розглядати принципи як відтворені в нормах права ідейно-політичні, нормативно-керівні засади (основи), котрі виражають демократизм і специфічні властивості процесуального права, намічають перспективи його розвитку і забезпечують виконання завдань і функцій згаданої галузі права¹.

Аналіз цих визначень наштовхує на думку про те, що вказані автори не бачать відмінностей між термінами «принцип» і «засада», і відповідно їх не відрізняють. Наскільки ж є правомірною така постановка питання і отождоження цих понять? Якщо звернутися до словників, які пояснюють сутність того чи іншого слова, то можна побачити, що за принцип прийнято розуміти певне вихідне положення, правило, основу, від котрих не відступають. Слово «засада» («начало», російською мовою) на думку відомого складача словника В. І. Даля, означає зачин, джерело, основи науки і знань².

Отже, можна зробити висновок про те, що чітку межу між розглядуваними поняттями виявити дуже складно. Мабуть, наявність великого ступеня спільності не дозволяє розмежувати ці поняття і поставити їх у різні смислові ряди. При цьому окремі автори наполягають на тому, що поняття «принцип» ширше, ніж «засада»³ і використання категорії «засада» може призвести до суттєвих недоліків у самому визначенні правових принципів.

Зокрема, О. А. Кузнецова відмічає, що слово «засада» вживається в значенні «основне положення, принцип», тобто досліджуване поняття визначається з допомогою синонімів. При цьому автор цілком слушно зауважує, що ніхто не заперечує важливості використання мовних конструкцій, але при цьому стає неможливим пояснити сутність терміна тільки через його переклад, інакше кажучи, визначити «те саме через те саме»⁴.

На нашу думку, можна погодитися з наведеними аргументами на користь розмежування понять «принцип» і «засада». Кожний термін має бути гранично простим і зрозумілим. Вчені радянського періоду, обговорюючи проблему законодавчої техніки, правильно вказували, що наявність великого числа термінологічних одиниць, які збігаються за своїм значенням, вносить плутанину в правозастосування⁵. На жаль, до цих слів мало хто прислуховується і сьогодні. В цьому зв'язку інтересними є висновки Т. І. Фулей, котрих вона дійшла в результаті свого дисертаційного дослідження загальнолюдських принципів права і проблем їх впровадження в Україні. Автор на основі аналізу законів, прийнятих Верховною Радою України, пише про те, що в більшості законів, які регулюють найважливіші суспільні відносини, містяться окремі статті або навіть глави, що присвячені принципам (засадам). При цьому обидва терміни – «принцип» і «засада» – використовуються як синоніми. І далі, при фіксуванні принципів у законодавчих актах спостерігається термінологічна різноманітність, а саме – законодавець використовує широкий спектр словосполучень з термінами «засада» або «принцип», що не сприяє уніфікації правового регулювання⁶.

Про яку ж власне уніфікацію може йти мова? Тут треба звернутися до процесуального законодавства України. В ЦПК у розділі «Загальні положення» і главі «Основні положення» можна знайти згадування про окремі принципи цивільного процесу, хоча ці положення не названі власне принципами. Такі ж засоби законодавчої техніки були використані і при розробленні ГПК з тією тільки різницею, що в цьому законодавчому акті відсутня глава «Основні положення». Лише КАС у главі «Основні положення» містить приблизний перелік принципів адміністративного судочинства. Тобто на сьогодні немає єдиних правил побудови законодавчих актів, які регулюють сферу судового захисту, а втім і правил щодо інших законів, і не тільки в області процесуального права. Недооцінка ж значення найповнішого і найчіткішого виписування в законі принципів судочинства не тільки створює «процесуальну недостатність» в законодавстві, але й може зробити той чи інший принцип лише благою декларацією. Варто відмітити, що в РФ свого часу були здійснені спроби встановити на рівні федерального закону певні параметри (нормативи) для законопроектів, які мають бути прийняті⁷.

Не завадило б і в нашій країні розробити такі нормативи стосовно законодавчої техніки, що дало б можливість усунути дисбаланс законодавства і встановити, по можливості, єдині процесуальні правила. У цьому зв'язку величезний інтерес викликають спроби міжнародних організацій розробити універсальні правила судового процесу, котрі, серед іншого, мали б містити і основоположні принципи цієї діяльності.

Як відмічає М. А. Філатова, у 2004 р. Інститут уніфікації приватного права і Американський інститут права прийняли «Принципи транснаціонального цивільного процесу» – документ, вже названий одним з найважливіших і найзахоплюючих юридичних проектів нашого часу. Основною ідеєю розроблення і прийняття даного документа було створення процедури, котра могла б застосовуватися в будь-якій процесуальній системі, в будь-якому регіоні світу для вирішення спорів, які випливають із відносин міжнародної торгівлі, з участю іноземного елемента, процедури, котра допомогла б усунути глобальні відмінності із судового розгляду цивільних справ⁸.

Нам уявляється, що цей досвід, попри його лише цивілістичні коріння, може бути використаний і його позитивні результати можуть знайти застосування і у вітчизняному законодавстві. По суті, в усьому світі спостерігається процес максимального нівелювання відмінностей між правовими системами окремих країн і навіть регіонів, а також реформування цих систем з метою досягнення ще більшої узгодженості і сумісності.

Повертаючись до дослідження ознак принципів судочинства, вважаємо необхідним зазначити, що до відірваності принципів від реальної дійсності, до абстрагування веде і застосування ще одного терміна – «основа». В юридичній літературі з цього приводу не без підстав підкреслювали, що сам по собі вказаний термін не є зрозумілим і тому також потребує визначення⁹. І справді, важко інколи відшукати головне, коли в одному визначенні використовується набір схожих термінів. Приміром, В. К. Матвійчук і І. О. Хар у своєму науково-практичному коментарі до Кодексу адміністративного судочинства пишуть, що принципи правосуддя в адміністративних справах – це основи, засади, основоположні, найабстрактніші правила (основні вимоги), що виступають як незаперечні вимоги, котрі покладені в основу діяльності адміністративного суду щодо справедливого вирішення підсудних йому справ¹⁰.

Мабуть, відчуваючи деяку неточність даних визначень, ряд авторів висловився за розгляд принципів судочинства як ідей про організацію системи правосуддя, котрі знайшли своє закріплення в діючому законодавстві¹¹. Зокрема, О. В. Кузьменко та Т. О. Гуржій досліджували принципи адміністративного процесуального права саме як закріплені в нормах чинного законодавства (або такі, що випливають із його загального змісту) основоположні ідеї, на котрих базується правове регулювання діяльності органів публічної влади (їх посадових осіб) з розгляду адміністративних справ¹².

Дослідження принципів з використанням категорії «ідея» має чимало підстав. Ще А. М. Васильєв помічав, що ідея і принцип належать до понять одного порядку і є вихідними елементами будь-якої концепції або певної системи наукових знань¹³. Проте цей правильний тезис, на наш погляд, потребує

деякого уточнення. Дійсно, для формування принципів роль і значення ідей величезні. В цьому аспекті дуже показовими є міркування О. В. Шутенко, котра називає принципами цивільного процесуального права основні нормативні положення, що зароджуються як категорії правосвідомості, закріплюються в нормах права в силу необхідності врегулювання суспільних відносин, характеризують всю галузь цивільного процесуального права і визначають перспективи розвитку цієї галузі¹⁴.

В юридичній літературі справедливо зазначається, що генезис принципів правосуддя припускає кілька етапів. До їх числа, звичайно, входять: виникнення ідей про правосуддя як прообразів принципів правосуддя; підготовча робота щодо реалізації цих ідей в нормативних актах; відображення ідей в нормах права¹⁵.

Отже, виникаючи як певні ідеї, принципи служать відображенням поглядів правосвідомості і доктрини на бажану модель судочинства. В цьому, безперечно, вигоди, генетична складова принципів. Тому з певною часткою умовності можна стверджувати, що принципи судочинства разом з іншими правовими принципами є найважливішими компонентами юридичної політики, ідеології і правової культури¹⁶. Але чи достатньо цих підстав для характеристики принципів як ідей?

О. А. Кузнєцова після проведення наукового пошуку найоптимальнішого визначення принципів цивільного права вже писала про те, що вибір будь-якої філософської категорії не може бути довільним. Так, застосовуючи категорію «ідея», слід мати на увазі її значення, а саме – думка, намір, план, задум, які визначають зміст чого-небудь. В цьому аспекті слово «ідея» уявляється більшою мірою категорією правосвідомості (вказує в значній мірі на генезис поняття, що притаманне будь-якій правовій нормі), а не нормативно-правових актів. Більше того, якщо спробувати визначити принципи права через категорію «ідея», то буде неможливим пояснити, яких якостей набули ці ідеї після їх нормативного закріплення. Із цього випливає, що застосування слова «ідея» при аналізі принципів уявляється не зовсім вдалим¹⁷.

Як же тоді співвідносяться поняття «принцип» і «ідея»? По суті, сьогодні немає наук, котрі, не спробували б пояснити феномен принципів і при цьому не вдавалися до категорії «ідея». Г. О. Свердлик у зв'язку з цим не випадково говорив про деяку сполученість поняття «принцип» і категорії «ідея». Він зазначав, що таке сполучення має місце тоді, коли під ідеєю розуміють внутрішню логіку, закон існування об'єкта, те, що виділяє із багатьох основ предмета, який пізнають, його головну основу, тобто сутність. І далі, з посиланням на думку Л. С. Явича, підкреслював можливість виявлення «принципу» як ідеї, але лише з філософських позицій, а точніше, з точки зору теорії пізнання¹⁸.

На наш погляд, це найправильніше. Адже принципи повинні мати не тільки внутрішню сутність у вигляді ідей, але й зовнішню «оболонку». Це дозволяє нам погодитися з думкою вчених, які відкидають можливість визначення принципів через ідеї, оскільки, по-перше, ідеї знаходять вираження (закріплення) в правових нормах і загальних положеннях, і тим самим вони пе-

ретворюються в нормативні, керівні положення, по-друге, маючи нормативний характер, керівні положення виступають як загальнообов'язкові вимоги не тільки щодо організації правового регулювання, але й до поведінки суб'єктів тієї чи іншої галузі права¹⁹.

В контексті нашої роботи уявляється більш інтересною позиція тих дослідників, котрі спробували визначити поняття «принцип», застосовуючи філософську категорію «положення». Зокрема, сучасні дослідники бачать у принципах процесуального права загальні, основні положення, які закріплені в нормах права і діють у рамках процесуальної форми, регламентуючи при цьому повноваження і процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу, їхнє процесуально-правове становище²⁰.

Отже, однією з перших сутнісних ознак принципів судочинства є їх розгляд як певних положень. Ця ознака принципу доповнюється вказівкою на його основоположний характер, що дає підставу говорити про те, що принципи визначають зміст права, а також напрями його розвитку. Ось як характеризує зміст цієї ознаки Н. І. Газетдінов: принципи судочинства являють собою найзагальніші положення. Загальне формулювання принципів означає, що в змісті кожного з них закладена дуже значуща і вагома ідея, важливий напрямок судочинства, котрих треба послідовно дотримуватися в організації процесу і діяльності його учасників²¹.

Говорячи про принципи цивільної юрисдикції, О. Г. Плешанов розвиває вищенаведену думку і вказує, що епітети «основні», «найзагальніші», «фундаментальні» покликані підкреслити те значення, котре мають принципи в правовому регулюванні окремих процедурних питань правозастосування і процесуальної діяльності в цілому, а також у повсякденній практичній діяльності щодо вирішення цивільно-правових спорів та інших юридичних справ. При цьому вчений правильно звертає увагу на ту обставину, що в обох аспектах це значення важко переоцінити, адже про який би принцип цивільної юрисдикції не йшла мова, кожний з них охоплює своїм регулюючим впливом те чи інше ключове, кардинальне питання процесуальної діяльності, яке складається звичайно з кількох часткових питань. Ця думка правознавця приводить до висновку, що важко уявити собі існування процесуального регламенту, в котрому відсутні норми, які закріплюють принципи процесуального права, подібно до того, як важко уявити собі здійснення правосуддя в умовах, коли не визначені основні вихідні параметри цієї діяльності (не вирішені ключові питання процесу)²².

І справді, неможливо зрозуміти істинну модель судочинства тієї чи іншої держави, не звертаючись до дослідження її ключових характеристик – принципів. І навпаки, закріплюючи принципи, ми формуємо концепцію, тип, модель судочинства. Свого часу Т. М. Добровольська, бажаючи підкреслити, яке значне місце займають принципи серед інших компонентів правової дійсності, влучно зауважила: якщо ми хочемо знати, яким є кримінальний процес держави, ми повинні встановити, якими є принципи, що визначають сутність цього процесу; якщо ми хочемо знати, якою є політична і правова сутність діяльності органів слідства, прокуратури і суду тієї чи іншої держави, ми повинні вивчи-

ти цю діяльність під кутом зору реалізації в ній основ кримінального судочинства даної держави; якщо ми хочемо знати, в якому напрямі буде розвиватися кримінальний процес і окремі норми діючого процесуального законодавства, ми маємо вивчити і науково обґрунтувати шляхи і перспективи розвитку передусім його основних, принципальних положень²³.

Важко висловитися точніше про роль принципів у законодавчій діяльності і юридичній практиці. Тому дослідження принципів необхідно проводити з огляду на вказівку про їх загальний, основоположний, фундаментальний характер для всього судочинства.

Наступна ознака принципів у юридичній літературі, звичайно, формулюється як вираженість в нормативно-правових актах або інших формах права. О. Г. Плешанов пише в зв'язку з цим: принципи цивільної юрисдикції – це відбиті в нормах права фундаментальні правила щодо виконання діяльності, пов'язаної з вирішенням цивільно-правових спорів та інших юридичних питань (нормативність, нормативний характер принципів цивільної юрисдикції). Дана визначальна ознака має розумітися так: положення, ідея, вимога стають принципами права лише тоді, коли вони виражені в самому праві²⁴.

Нормативна ознака принципів не може не зумовити постановку питання про форми (способи) їх закріплення. Традиційно прийнято виділяти кілька форм закріплення принципів права. Пряме (безпосереднє або, як його ще називають, текстуальне) закріплення принципів права в нормативному акті, коли принципи виражаються конкретними формулюваннями; непряме, посереднє – коли принципи права розкриваються в змісті окремих норм або виводяться із них шляхом логічного аналізу, зіставлень, висновків, узагальнення судової практики і т. д.²⁵

Нам уявляється, що вибір тієї чи іншої форми закріплення принципів залежить значною мірою від законодавця, але кращим ми вважаємо все ж пряме (безпосереднє, текстуальне) закріплення принципів, що дозволяє деяким авторам говорити не тільки про існування особливих правових норм – норм-принципів²⁶, але й про необхідність прийняття окремого Закону «Про правові принципи»²⁷.

З визнанням принципів як норм права тісно зв'язані й інші, не менш важливі їх ознаки. Йдеться про те, що принципи як норми права здатні «увібрати» в себе якості, що характерні для права в цілому як регулятора суспільних відносин. Стосовно цього правильно пише Т. І. Фулей, що принципам права притаманні ознаки, котрі властиві праву в цілому (нормативність, об'єктивна визначеність, фіксація у зовнішніх формах права, забезпеченість). Водночас цей автор вважає, що ознаками, які відбивають специфіку принципів як юридичної категорії, є: можливість бути засадою, концентрованість, високий ступінь абстрагування, внутрішня єдність, стабільність, переваги відносно норм права, зворотна дія у часі²⁸.

Висновки Т. І. Фулей можуть знайти застосування і в контексті нашого дослідження. Право як найефективніший регулятор суспільних відносин має набір якостей, котрі дозволяють йому виконувати покладені на нього функції. І в цьому плані погляд на принципи крізь призму дії права в цілому, тобто

дослідження таких його ознак як нормативність, об'єктивна визначеність, системність, фіксація в джерелах права, забезпеченість державним примусом, високий ступінь абстрагування, стабільність та інші, розширює межі знань про них, надає цій правовій категорії справді правовий смисл і зміст.

На нашу думку, що для належного формулювання процесуальних норм у відповідності до принципів неабияке значення має і наступна ознака принципів судочинства, а саме – вплив принципів на індивідуалізацію окремих галузей права. Після проведення дослідження принципів цивільного процесуального права В. М. Семенов, зокрема, відмічав їх такі особливості: вони узагальнено виражають характер радянського цивільного процесуального права, підкреслюють специфіку його змісту, разом з предметом і методами сприяють індивідуалізації даної галузі права, визначають перспективи її розвитку, в нерозривному зв'язку з галуззю беруть участь у регулюванні процесуальної діяльності і процесуальних відносин, забезпечують в складі всієї галузі всебічне вирішення завдань і досягнення цілей соціалістичного правосуддя у цивільних справах²⁹.

Певна річ, виходячи з існуючих принципів можна визначити зміст окремої галузі, якою є її специфіка з урахуванням аналізу ще предмета і методу правового регулювання. В ширшому плані можна побачити і певну перспективу цієї галузі, якоюсь мірою сформувані належну судову практику. Ці тези, безумовно, вірні. Однак сьогодні, коли функціонує судова юрисдикція, котра включає в себе власне цивільну (у вузькому значенні цього слова), господарську і адміністративну, ця позиція потребує деякого переосмислення. Можна погодитися з думкою О. Г. Плешанова про те, що принципи судочинства індивідуалізують не якусь конкретну галузь права чи кілька галузей, а процесуальну діяльність як самостійний вид державної діяльності, визначаючи її якісну своєрідність за різними параметрами, як от: організація виконання діяльності, правовий статус її основних учасників, зміст цієї діяльності³⁰.

Принципи судочинства покликані визначити найзагальніші рамки даної діяльності, її внутрішній зміст, стати, на думку Л. С. Явича, тією несучою конструкцією, навколо котрої сформується норми і інститути, що є характерними для цієї діяльності³¹. В цьому полягає призначення принципів як не тільки норм, що мають всі ознаки права в цілому, про що ми вже писали (нормативність, об'єктивна визначеність, системність, фіксація в джерелах права, забезпеченість державним примусом, високий ступінь абстрагування, стабільність), але й дуже специфічний набір якостей, котрі дозволяють «ідентифікувати» діяльність саме як процесуальну.

Свого часу ряд авторів в результаті аналізу процесуальних принципів запропонував вважати специфічними, що мають прояв тільки в цій галузі, такі ознаки³²:

а) відповідність принципів завданням і цілям судочинства і сприяння їх реалізації. Як вважає О. В. Гриненко, не тільки принципи мають впливати із завдань і цілей судочинства, але й завдання і цілі повинні формуватися з урахуванням наявних принципів, тому правильною є постановка питання про необхідність їх відповідності³³;

б) реалізація принципів на одній чи кількох стадіях процесу, але неодмінно – на стадії судового розгляду. Виділення цієї ознаки пов'язане з тим, що судовий розгляд є головною, центральною стадією процесу, саме на ній справа вирішується по суті. В цьому смислі всі інші стадії виступають в ролі «забезпечуючих» головну стадію³⁴;

в) можливість допускати винятки, котрі не є принципами, хоча принципи і визначають суттєві риси процесуальної діяльності. Приміром, принцип гласності і відкритості судового розгляду обмежується, якщо в його ході стає можливим розголошення інтимних сторін життя позовників або розголошення державної чи іншої охоронюваної законом таємниці. Зрозуміло, що такі винятки необхідні для дотримання інтересів сторін, держави;

г) положення, які фігурують як принципи, є результатом розвитку сфери розгляду і вирішення правових спорів. Як відомо, витоки судочинства – у звичаях, на їх основі згодом формувалося право. Не випадково, що роботи багатьох дореволюційних вчених містять латинські вислови, більшість з котрих можна віднести до принципів³⁵;

д) ті положення, що дублюють інші принципи або безпосередньо з них випливають, не можуть вважатися принципами. В процесуальній літературі в цьому зв'язку обгрунтовано зазначалося, що виділення таких принципів як участь сторін або їх представників у процесі, процесуальна економія, еративність, ефективність судового захисту, швидкість розгляду, є наслідком дії інших принципів – диспозитивності, змагальності, безпосередності³⁶.

Як бачимо, з багатьма положеннями в цілому можна погодитися. Однак інтересним є те, що доктрина кримінального процесу, котрій більшою мірою властиві публічність і елементи слідчого (розшукового) процесу, по суті, йде тим самим шляхом, що і цивільний процес, у визначенні того, чи є те чи інше положення принципом чи ні. Зокрема, в сучасній юридичній літературі підкреслюється, що не можуть бути принципами кримінального процесу теоретичні положення, які закріплені в нормах кримінально-процесуального права, котрі мають численні винятки або самі є винятками з правил, діють стосовно одного учасника кримінального процесу і враховують тільки його інтереси (багатосуб'єктності галузі права, якою є кримінально-процесуальне право); опосередковують реалізацію однієї функції при багатофункціональності кримінально-процесуальної діяльності (захист, звинувачення, вирішення справи); належать до частини явища, а не до всього явища; реалізуються в ході кримінального судочинства не в кожній кримінальній справі; двозначні положення³⁷.

Якщо в процесуальних науках існує така одностайність при оцінюванні ознак віднесення того чи іншого положення до числа принципів процесу, то чому ж тоді не існує єдиного поняття «процесуальний принцип», єдиної системи цих принципів, не розроблена універсальна класифікація принципів по групах і т. д.? Відповіді на ці запитання, мабуть, ми так і не отримаємо.

Між іншим, ще кілька десятиліть тому відома вчена в галузі саме кримінального процесу Т. М. Добровольська піднімала проблему методологічних основ у дослідженні принципів судочинства. Ось як вона писала в той час: принципи процесу як положення найвищого ступеня загальності в рамках даної де-

дуктивної системи з логічної точки зору повністю не можуть бути доказані в межах самої цієї системи. Для їх обґрунтування треба виходити за рамки кримінального процесу, звертаючись до природи радянського соціалістичного ладу, до цілей правосуддя, ієрархії соціальних цінностей, законів психології³⁸. Якщо спробувати продовжити думку автора, то виходить, що обґрунтувати принципи судочинства та їх систему тільки в процесуальних рамках не уявляється можливим. Певна річ, навряд чи можна поставити під сумнів необхідність для обґрунтування принципів і побудови їх системи враховувати критерії, котрі перебувають поза межами дії процесуального права. Але тоді це скоріше погляд на принципи з точки зору соціуму, а не права.

Більш «правовими» уявляються спроби вчених звернутися до проблеми моделі (типу) судочинства. Як відмічає О. В. Баулін, конкретні різновиди процедур розгляду спорів різноманітні, тим не менше види процесу піддаються типізації, оскільки кожному виду процесу притаманні цілком певні мета і завдання, принципи, система. Виходячи із цих критеріїв, традиційно виділяють два типи судочинства – змагальний і слідчий. Належність конкретного судочинства до одного з двох типів багато в чому умовна, оскільки жоден з відомих процесів не може розглядати як змагальний або слідчий, у чистому вигляді³⁹. І це правильно, тому що розглядати судочинства в їх чистому вигляді тільки як змагальні чи слідчі немає ніякої необхідності і навіть практично недоцільно, а втім як і називати їх змішаними. Будь-який тип судочинства в сучасних умовах – це змагальна система, котра «збагачена» не тільки елементами розшуку, але й необхідними повноваженнями суду з метою створення ним умов для належної реалізації учасниками процесу своїх прав.

Традиційно ознаками змагального провадження називають наявність сторін з протилежними матеріально-правовими інтересами, наділення їх рівними процесуальними правами і наявність незалежного від сторін юридичного органу, завданням котрого є вирішення спору⁴⁰. Отже, специфіка принципів судочинства полягає і в тому, що вони повинні прямо або опосередковано бути зв'язаними з вказаними ознаками (умовами) існування змагального процесу. Іншими словами, принципи мають «брати участь» у формуванні статусу учасників процесу, їх різної рольової спрямованості; переліку необхідних для їх участі процесуальних прав, положення суду як органу, чия діяльність пов'язана з виконанням цільових настанов, а саме – справедливості, неупередженості і своєчасності розгляд і вирішення судових справ з метою захисту прав, свобод і інтересів різних суб'єктів права.

По суті, головне в принципах – бути підпорядкованими головній ідеї, тому, заради чого власне і потрібна процесуальна діяльність. Всі інші специфічні ознаки, як от: відповідність завданням і цілям судочинства; реалізація на одній чи кількох стадіях процесу; можливість допущення винятків, котрі не є принципами; виникнення принципів як результат розвитку сфери розгляду і вирішення правових спорів; недопустимість дублювання принципів – не можуть бути самодостатніми, вони доповнюють вищеперелічені ознаки.

В цьому зв'язку має рацію твердження І. Б. Михайловської, що значення і смисл виділення яких-небудь положень як принципів полягає, по-перше, в то-

му, що вони є обов'язковими атрибутами конкретного виду процесуальної форми⁴¹; по-друге, вони створюють основу для тлумачення закону, оскільки в ієрархії процесуальних норм займають пріоритетне положення; по-третє, підстави і порядок обмеження їх дії повинні бути чітко і вичерпно вказані в законі; по-четверте, принципи є орієнтирами для вдосконалення законодавства у певному напрямі⁴².

На наш погляд, що І. Б. Михайловська найточніше розставила акценти. Визнання певного положення принципом не може бути довільним і лише результатом теоретичних розробок. Формування принципів наперед визначається моделлю (типом) судочинства. Виходячи із розглянутих вище загальних і специфічних ознак принципів можна дати наступне визначення принципів судочинства.

Принципи судочинства – це найзагальніші, основні, базисні і фундаментальні положення, котрі стали результатом розвитку сфери розгляду і вирішення правових спорів і зумовлені об'єктивною дійсністю, забезпечені можливістю їх примусової реалізації, стабільні і закріплені в процесуальному законодавстві у вигляді норм-принципів або виводяться із окремих його норм, реалізуються на одній чи кількох стадіях процесу, впливають на індивідуалізацію процесуальної діяльності і покликані визначити і встановити необхідний статус учасників процесу, належні їм процесуальні права, положення суду як органу, чия діяльність спрямована на досягнення своєчасного, неупередженого розгляду судових справ.

1. Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1996. – С. 6; **Коротенко В. И.** Конституционные принципы правосудия в арбитражном судопроизводстве (теоретико-правовое исследование): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Челябинск, 2006. – С. 9. **2. Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 431, 494. **3. Хотинська О. З.** Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 8. **4. Кузнецова О. А.** Нормы-принципы российского гражданского права. – М.: Статут, 2006. – С. 14. **5.** Цит. за: **Комиссарова Е. Г.** Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства: Дис. ... докт. юрид. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 137. **6. Фулей Т. І.** Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 12–13. **7. Поленина С. В., Лазарев Б. М., Лившиц Р. З., Козлов А. Е., Глушко Е. К.** Инициативный проект федерального закона о законах и иных нормативно-правовых актах РФ // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 57–68. **8. Филатова М. А.** Принципы транснационального гражданского процесса ALI/UNIDROIT: путь к гармонизации // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – СПб., 2006. – № 5. – С. 375–389. **9. Свердлов Г. А.** Принципы советского гражданского права. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – С. 12; **Кузнецова О. А.** Нормы-принципы российского гражданского права. – М.: Статут, 2006. – С. 14. **10.** Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України. В 2-х т. Т. 1 / За заг. ред. В. К. Матвійчука. – К.: КНТ, 2007. – С. 135. **11. Боннер А. Т.** Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. – М.: Российское право, 1992. – С. 5. та ін. **12. Кузьменко О. В., Гуржій Т. О.** Адміністративне-процесуальне право України. – К.: Атіка, 2007. – С. 39. **13. Васильев А. М.** Правовые категории. Методо-

логические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 222. **14.** *Шутенко О. В.* Проблемы диспозитивности в гражданском судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – С. 9. **15.** *Ржевский В. А., Чепурнова Н. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М.: Юрист, 1998. – С. 127. **16.** *Карташов В. Н.* Принципы права: понятие, структура, функции // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Вып. 10. Принципы права. – Ярославль, 2006. – С. 5. **17.** *Кузнецова О. А.* Нормы-принципы российского гражданского права. – М.: Статут, 2006. – С. 14. **17.** **18.** *Свердлык Г. А.* Принципы советского гражданского права. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – С. 14. **19.** Там само. **20.** *Ясинок М. М.* Принципы устности, непосредственности та безперервності у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 6; *Комзюк А. Т., Беззенко В. М., Мельник Р. С.* Адміністративний процес України. – К.: Прецедент, 2007. – С. 102. **21.** *Газетдинов Н. И.* Принципы уголовного судопроизводства и их система. Вопросы теории и практики. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 19. **22.** *Плешанов А. Г.* К вопросу о принципах современной системы гражданской юрисдикции России // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – СПб., 2006. – № 5. – С. 125–126. **23.** *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса (Вопросы теории и практики). – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 10-17. **24.** *Плешанов А. Г.* К вопросу о принципах современной системы гражданской юрисдикции России // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – СПб., 2006. – № 5. – С. 126. **25.** *Ференс-Сороцкий А. А.* Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1989. – С. 8; *Колодій А. М.* Конституція і розвиток принципів права України: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 1999. – С. 18–19. **26.** *Г. О. Свердлык,* на нашу думку, правильно відмічав, що закріплення в системі права у вигляді окремих нормативних положень (норм-принципів) свідчить не тільки про зростання юридичної культури, яка сприяє розвитку процесу інтеграції норм, але й про те, що принципи є активними стрижнями правової системи, її життєвою силою. Див.: *Свердлык Г. А.* Принципы советского гражданского права. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – С. 49; *Воронов А. Ф.* О понятии, значении и нормативном закреплении принципов гражданского и арбитражного процессуального права // Законодательство. – 2003. – № 12. – С. 47–58; *Кузнецова О. А.* Нормы-принципы российского гражданского права. – М.: Статут, 2006. – С. 20. **27.** *Скурко Е. В.* Правовые принципы и принципы права: их выражение в правовой системе, системе права и законодательстве РФ (актуальные проблемы теории и практики) // Новая правовая мысль. – 2005. – № 6(13). – С. 25. **28.** *Фуллей Т. I.* Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 7. **29.** *Семенов В. М.* Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 59. **30.** *Плешанов А. Г.* К вопросу о принципах современной системы гражданской юрисдикции России // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – СПб., 2006. – № 5. – С. 128. **31.** *Явич Л. С.* Общая теория права. – Л.: ЛГУ, 1976. – С. 151. **32.** *Ференс-Сороцкий А. А.* Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1989. – С. 9-10; *Рожнов О. В.* Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Х., 2000. – С. 8. **33.** *Грищенко А. В.* Система принципов уголовного процесса и ее реализация на досудебных стадиях: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Воронеж, 2001. – С. 62–63. **34.** *Воронов А. Ф.* Гражданский процесс: эволюция диспозитивности. – М.: Статут, 2007. – С. 38. **35.** Там же. – С. 24–25. **36.** *Боннер А. Т.* Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. – М.: ВЮЗИ, 1987. – С. 14; *Чечина Н. А.* Основные направления развития науки советского гражданского процессуального права. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. –

С. 84 та ін. **37.** *Проценко В.* Критерий систематизации принципов уголовного судопроизводства // Российская юстиция. – № 1–2. – 2005. – С. 87. **38.** *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса. (Вопросы теории и практики). – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 17–37. **39.** *Баулин О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. – М.: Городец, 2004. – С. 105. **40.** Там же. – С. 106. **41.** І. Б. Михайловська пише, що «ядро» змагальної форми процесу складають рівність обвинувачення і захисту, їх однакова віддаленість від незалежного і неупередженого суду. Саме ці положення є системостворюючими факторами законодавчого конструювання форми судочинства. Див.: *Михайловская И. Б.* Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно- процессуальная форма). – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – С. 114–115. **42.** *Михайловская И. Б.* Цели, функции и принципы российского уголовного судопроизводства (уголовно- процессуальная форма). – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – С. 113–114.